

1991 г. к СНГ присоединились также Молдова и Азербайджан. Тем самым СССР прекращал свое существование. Президент СССР М.С. Горбачев ушел в отставку, подписав об этом указ 25 декабря. На следующий день одна из двух палат Верховного Совета бывшего СССР, которую удалось собрать – Совет республик принял формальную Декларацию о прекращении существования СССР. Сложившаяся ситуация нашла определенное правовое обоснование. Международное сообщество признало независимость всех бывших союзных республик.

Постсоветское пространство приобрело черты геополитической и правовой реальности. Одной из ведущих ее характеристик является формирование на большей части постсоветского пространства международно-правового объединения суверенных независимых государств. Содружество независимых государств не является ни федерацией, ни конфедерацией, хотя в правовом положении субъектов конфедерации и государств-участников СНГ есть определенное сходство: субъекты конфедерации и члены СНГ обладают правом сепарации; нормативные правовые акты, принятые органами конфедерации, как и органами СНГ, требуют ратификации национальными парламентами; введена и государственная символика.

1. Закон СССР от 14.03.90 г. № 1360-1 «Об учреждении поста Президента СССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР» // Ведомости СНД и ВС СССР. 1990. № 12. Ст. 189.

2. Закон СССР от 26.12.90 г. № 1861-1 «Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) СССР в связи с совершенствованием системы государственного управления» // Ведомости СНД и ВС СССР. 1991. № 1. Ст. 3.

3. Исаев И.А. История государства и права в России. - М.: Юрист. 1994.

4. Матюхин Государство в сфере права: институциональный подход. - Алматы: ВПШ «Адилет», 2000.

5. Омельченко Н.А. История государственного управления в России. - М.: Проспект, 2005.

In given clause the author analyzes the basic changes occurred in is state-legal and economic spheres of a life of the Kazakhstan society during reorganization.

Бұл мақалада қайта құрылу кезеңінде қазақстандағы мемлекеттік- құқықтық және экономика саласында болып жатқан негізгі өзгерістерге талдау жасалады.

Қ.С.Турлибекова

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ШАРТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

«Құқықтың қайнар көзі» ұғымы тек мемлекет және құқық теориясымен ғана зерттеліп қоймай, сонымен қатар құқық шығармашылық, құқықты қолдану, құқықты жүзеге асыру сияқты мемлекеттің тәжірибелік қызметіне қатысты болғандықтан, құқықтың қайнар көзі мәселелері құқықтық ғылымда едәуір қызығушылық тудырады. Сондықтан құқықтың қайнар көздерін жете қарастырып зерттеу, оларға ғылыми талдау жасау қазіргі құқықтық мемлекет қалыптастыру кезеңіндегі қажеттілік.

Рим заңгері Ульпиан «құқықты зерттеуші ең алдымен құқық сөзінің қайдан шыққанын білу керек» дегендей (1), құқық қайнар көздерін қарастырмай тұрып, құқық қайнар көздері ұғымына қысқаша тоқталып өткеніміз жөн болар.

Құқық теориясы ғасырлар бойы «құқық қайнар көзі» ұғымына талдау жасауда. Бұл термин юриспруденцияға бұрыннан мәлім. Рим тарихшысы Тит Ливий XII кесте заңын барлық жария және жеке құқықтың қайнар көзі деп атаған. Бұл жерде құқықтың қайнар көзі ұғымы рим құқығының қуатты ағашы өскен тамыр ретінде қолданылған (2). Негізінен, «құқық қайнар көзі» бұл арнайы құқықтық термин болып табылады.

Құқықтың қайнар көзі дегеніміз - құқық нормаларының жазылу тәсілінің ресми нысаны. Олар, әрине, жалпыға міндетті мәні болып келеді. Бұл мемлекеттің еркін білдіретін жазбалы түрдегі тұжырымдары. Демек, басқаша айтсақ, құқықтың қайнар көздері дегеніміздің өзі нақтылы заң істерін шешуге қажетті құқықтық норманы табу үшін белгілі бір актіге жүгінуді қажетсінетін құжаттар жиынтығы. Заңның құқықтың қайнар көздерін мемлекеттен бөліп қарауға болмайды, өйткені олар мемлекеттік органның қызметі кезінде пайда болады (3).

XVIII ғасыр соңына қарай құқық қайнар көздерінің жалпы теориясында жете қарала бастаған құқық қайнар көздерінің мәселелері бүгінгі күнге дейін көптеген аспектілерде талқыланбалы және өзекті болып табылады (4).

Құқықтық ілімде мемлекеттің еркі солардың көмегімен заңдық қалып болатын қалыптар «құқық көздері» деген шартты атаусөзбен белгіленеді. Дүниежүзілік ауқымда құқық көздерінің мынадай түрлері белгілі:

- 1) құқықтық әдет-ғұрып;
- 2) қалыпты акт;
- 3) заңдық қалыптары бар қалыптық мазмұндағы шарт, әртүрлі құқық субъектілерінің арасындағы келісім;
- 4) жалпы қағидаттар, яғни құқық жүйесінің бастапқы алғашқы бастаулары;
- 5) ойлар мен ілімдер, құқық саласындағы жетекші ғалым заңгерлердің пікірлері;
- 6) діни мәтіндер.

Тарихта белгілі барлық құқық көздерінің ішінен Қазақстан Республикасына қатысты олардың екі түрін айтуға болады: қалыпты шарт және қалыпты акт. Ал әдет-ғұрыпқа келетін болсақ, ол қоғамдық қатынастарды реттеу әдісі ретінде Қазақстан құқығында қолданылмайды десе де болады. Әдет-ғұрыпты құқық көзі ретінде қолдану ерекше жағдайда және оны пайдалану мүмкіндігі қолданылып жүрген заңдарда айтылған жағдайда ғана мүмкін деуге болады (5). Дегенмен, осы әдет-ғұрып қазақ құқығының бастауы болып саналады десек қателеспейміз. Себебі, тарихта құқықтық әдет-ғұрып мемлекет қалыптасуы кезеңіндегі қатынастарды реттейтін алғашқы құқықтың қайнар көзі болды (6).

Қазақтың әдет-ғұрып құқығы мынадай бастаулар негізінде қалыптасты:

- 1) әдет-ғұрып – адат
- 2) билер сотының практикасы (сот прецеденті)
- 3) билер съездерінің ережелері
- 4) шариғат нормалары.

Ауызша әдет-ғұрыптар ең көне заманнан, рулық қауымның қалыптасуынан бастау алады. Таптық қатынастың күшейіп, әлеуметтік жіктелудің артуына орай ауызша әдет-ғұрыптар құқықтық сипат алып, билеуші топтардың мүддесіне қызмет ете бастады.

Құқықтың бұл түрі қазақ қоғамының талаптары мен ерекшеліктеріне сай келді. Көшпелі қоғам жағдайында ұзақ уақыт сақталып қалған рулық қатынастар, патриархалдық отбасы, көшпелі мал шаруашылығы, т.б. қатынастарды реттеудің бірден-бір тиімді жолы әдет-ғұрып құқығы болып табылды.

Қазақ хандары әдет-ғұрып құқығының нормаларын жүйелеп жетілдіріп, қоғамның талаптарына орай өзгерістерге ұшыратып, оларға ресми сипат беріп отырды. Қасым ханның (1510-1523) кезіндегі «Қасым ханның қасқа жолы», Есім ханның кезіндегі (1598-1628) «Есім ханның ескі жолы», Тәуке ханның кезіндегі (1680-1718) «Жеті Жарғы» атты заңдар жинағы белгілі. Әдет-ғұрып заңдарын алғашқы жүйелеуші Қасым хан болды. Оның заңдары бес бөлімнен тұрды. Бірінші бөлім мүліктік және жер қатынастарын реттеуші нормалардан тұрды. Екінші бөлім қылмыс пен жазаға қатысты құқық нормаларын жинақтады. Үшінші бөлім әскери міндеттілік және оны орындау, сондай-ақ әскери тәртіпті бұзғандағы жазаларға байланысты құқық нормаларын қарастырды. Төртінші бөлім елшілік жораларға қатысты, елшілерді тағайындау және қабылдау тәртібі, шетел өкілдерімен келіссөздер жүргізу, дипломатиялық этикет мәселелері туралы нормалардан тұрады. Бесінші бөлім қайтыс болғандарды жерлеу, еске алу, мерекелер өткізу, т.б. рәсімдерге арналды (7).

Осы жерде төртінші бөлімге назар аударсақ, Қасым ханның елшілікке қатысты мәселелерге, келіссөз жүргізу жолдарына, дипломатиялық этикет мәселелеріне жете көңіл бөлгендігі байқалады. Бұл ата-бабаларымыз ежелден сыртқы қарым-қатынасты дамытуды басты мәселе етіп қойып, оған үлкен көңіл бөлгендігін білдіреді. Оған Қасым ханнан кейін оның заң жинағын жетілдіре түскен Есім ханның, Тәуке ханның заң жинақтарын, олардың сыртқы қарым-қатынастарды дамытуда жасаған жұмыстарын дәлел ретінде келтіруге болады. Белгілі заңгер ғалым С. Өзбекұлы Тәуке ханның Жеті Жарғысын зерттеген еңбегінде былай дейді: «Тәуке хан қасиетті Түркістан қаласында қазақ халқымен ақ киізге көтеріліп, барлық жүздердің ханы болып жарияланғаннан кейін ол бірден өз елінің абыройын халықаралық деңгейге көтеру үшін ішкі және сыртқы саясатқа көп көңіл бөле отырып мемлекеттік құрылыспен айналысты (8). Бұдан қазақ елінің халықаралық қатынасты дамыту үшін атсалысып, халықаралық саясат мәселесіне аса назар аударып, көршілес елдермен келіссөздер жүргізе отырып шарт жасағандығын байқауға болады. Мысалы, Абылай ханның кіші жүзді Ресей мемлекетіне қосу жөніндегі келісімі.

Мұсылман құқықтық елдерде діни соттармен қатар әдет-ғұрыптар мен мемлекет органдары тарапынан шығатын нормативтік актілер әрдайым қолданылып келеді. Сондықтан діни әдет-ғұрыптармен бірге мұсылман елдерінде құқықтың қайнар көздері болып өзге де әдет-ғұрыптар, нормативтік құқықтық актілер мен мұсылман қауымдастығының келісімдері табылады (9).

Алғашқы кезде халықаралық шарттар құқықтық әдет-ғұрыппен бірге, оның бір бөлігі ретінде қалыптасқан. Кейін халықаралық шарттар құқық жүйесінде және құқық қайнар көздері теориясында маңызды орынға ие болып, құқықтың қайнар көздеріне айналды.

Бүгінгі таңда, яғни жаһандану кезеңінде азаматтық қоғамның қалыптасуы халықаралық шарттарды құқықтың қайнар көзі ретінде жеке қарастыруды қажет етеді. Халықаралық шарттар негізінен, халықаралық құқықтың қайнар көзі болып табылады. Дегенмен, Ата Заңымыздың 4-бабына сай Қазақстан Республикасында қолданылатын Республиканың халықаралық шарттарының нормалары құқықтың қайнар көздеріне жатады. Өкінішке орай, мемлекет және құқық теориясы бойынша оқулықтарда нормативті шарттарға, оның ішінде халықаралық шарттарға құқықтың қайнар көзі ретінде жете көңіл бөлінбеген. Мәселен, В.Н. Хропанюк «Мемлекет және құқық теориясы» оқулығында құқықтың қайнар көздерін көрсете отырып, онда нормативті шарттарды мүлдем көрсетпеген (10). Кей авторлардың оқулықтарында нормативті шартқа құқықтың қайнар көзі ретінде бір сөйлем ғана, ал басқа қайнар көздерге бірнеше парақ арналады. Бұл халықаралық шарттардың осы уақытқа дейін жалпы теориялық тұрғыда құқықтың қайнар көзі ретінде жете зерттелмегендігін көрсетеді.

Еліміздің танымал заңгер ғалымы Т. Ағдарбеков «Мемлекет және құқық теориясының проблемалары» оқу құралында құқық қайнар көздерінің бес түрін көрсете отырып: «Құқық нормаларының қайнар көздерінің біріне, яғни үшіншісі ретінде нормативтік құқықтық келісімдерді атауға болады. Барлық құқықтық жүйелерде келісімдердің маңызы құқық белгілеуші ретінде мойындалады. Бірақ оны құқықтың қайнар көзі ретінде басқа құқықтық келісімдерден, жекелеген заңды актілерден (мысалы, азаматтық құқықтағы сату-сатып алу келісімі) айыра білу керек. Себебі, оларда заңды тәртіпті белгілемейді, тек нақты субъектілердің нақты құқықтары мен міндеттерін белгілейді. Нормативтік құқықтық келісімдер ретінде субъектілердің өзара сөз байласулары көрінеді, өйткені онда жаңа заң тәртіптері бар. Келісім құқықтың қайнар көзі ретіндегі маңызы халықаралық және Конституциялық құқықтар үшін көбірек қажет, себебі базарлық қатынастың дамуына байланысты азаматтық және еңбек құқығының аясында таралады. Жалпы алғанда, нормативтік-құқықтық келісімнің заң нормаларының қайнар көзі ретінде үлкен болашағы бар», - дейді (11). Бұл қазіргі жаһандану кезеңіндегі халықаралық шарттардың құқықтың қайнар көзі ретінде маңызының артуын дәлелдей түседі.

Ал енді халықаралық шарттардың пайда болуын қарастырсақ, мемлекет пайда болуымен қатар халықаралық шарттар да пайда болды деп болжауға болады. Тарихта рулық қауымдар, тайпалық одақтар дәуірінің өзінде олар өзара келісімдерге келіп, шарт жасасқандығы белгілі.

Жазбаша түрде халықаралық шарттар шамамен алғанда бұдан бес мың жыл бұрын пайда болған. Қазіргі кезге жеткен халықаралық шарттардың бірі, ол – б.з.д. XIII ғасырдың бірінші жартысында Аккад патшасы Нарамсин мен Эламның ұсақ билеушілері арасында жасалған халықаралық шарт.

Құлиеленушілік дәуірде шарттар бейбітшілік, бітімгершілік, әскери көмек, сауда мәселелеріне арналды. Бірақ бұл мәселелердің барлығы бейбітшілік туралы шарттарда көрініс тапты. Шарттарды мемлекеттер ғана емес, сонымен қатар дербес қалалар, мемлекеттер одағы, кейде діни ұйымдар жасай алды. Олар қатысушыларына ғана міндетті болды.

Шарт жасау мемлекеттердің ерекше құқығы болды. Шарт жасау рәсімі діни сипаттағы әрекеттерді жасаумен қатар жүрді. Егер ол жасалмаса, шарт жарамсыз болып есептелді. Ежелгі Римде шарт жасауды ерекше діни тұлғалар – фециалдар жүргізген. Олар құрбандыққа шалынуы керек торайды таспен өлтіріп, шартқа адалдық анттын берген. Осы сәт шарттың жасалу және күшіне ену уақыты деп есептелген.

Феодалдық дәуірде шарттар көбінесе жазбаша жасалды және олар жеке бір қатынастарды реттеуге арналды, мысалы, сауда және т.б.

Халықаралық шарттар құқығы аясындағы алғашқы жүйеленген акт америкалық мемлекеттердің конференциясында 1928 жылы қабылданды. Ол тек Латын Америкасы мемлекеттерінде жүргізілген аймақтық сипаттағы келісімшарттар туралы Гавана Конвенциясы.

БҰҰ шақырған конференцияда 1968-1969 жж. Халықаралық құқық комиссиясының дайындаған халықаралық шарттар құқығы туралы баптар жобасы 1969 жылы 23 мамырда қабылданып, оған Халықаралық шарттар құқығы туралы Вена Конвенциясы аты берілді. Бұл конвенция 1980 жылы 27 қаңтарда күшіне енді және ол осы конвенцияның 1-бабында көрініс тапқандай, тек мемлекеттердің арасындағы шарттық қатынастарды реттейді. Оған 1993 жылы 31 наурызда Қазақстан Республикасы қосылды (12).

Халықаралық шартқа байланысты мәселелер қазіргі кезде негізгі үш келісімдермен реттеледі – жоғарыда айтылған 1969 жылғы Халықаралық шарттар құқығы туралы Вена конвенциясымен, 1986 жылғы халықаралық ұйымдар арасындағы немесе халықаралық ұйымдар мен мемлекеттер арасындағы халықаралық шарттар құқығы туралы Вена конвенциясымен, сондай-ақ 1978 жылғы халықаралық шарттарға қатысты, мемлекеттердің құқыққа иеленушілік жайындағы Вена конвенциясымен реттеледі. Олардың ішіндегі ең маңыздысы болып, 1969 жылғы конвенция

танылады. Осы құжатқа сәйкес халықаралық шарт деп мемлекеттер арасындағы жазбаша түрде бекітіліп, мұндай келісімнің бір құжатта не бірнеше өзара байланысы бар құжаттарда бар болуына, не оның нақты аталуына қарамастан, халықаралық құқықпен реттелетін халықаралық келісім түсіндірілуі мүмкін. Халықаралық шарттағы жақтар тек халықаралық құқық субъектілері ғана бола алады, сонымен бірге мемлекеттер осыған шектеусіз қатыса алады. Бұған мысал ретінде, халықаралық құқық қабілеттілігі шектелген, жүргізуші субъектілер ретіндегі – халықаралық ұйымдардың құрылтай шарты мен жарғысына байланысты, ал федерация субъектілері – федеративті мемлекеттің ішкі заңдарына байланысты және т.б. халықаралық шарт, екі жақтың келісімін белгілі мәселелері бойынша білдіреді, басқаша айтқанда, заңды міндеттіліктің оған, екі жақтың келтіруімен жүзеге асуы қажет, демек барлық жақтарымен келтірілуі қажет. Егер де халықаралық шарттың немесе оның қандай да бір бөліміне қатысты жақтардың келісіміне негізделген күдік болған жағдайында, сол шарттың заңды әрекетін дауға салып шешуге болады (13).

Халықаралық шарттарды жасауға мемлекеттің ішкі заңдары да көп үлесін косады. Тағы бір айта кететін жағдай, мемлекеттер өз тәртібін, сондай-ақ өзінің ішкі мемлекеттік заңдарының актілеріне сәйкес, халықаралық шартты дайындау, бекіту, оны орындау мен заңды күшінің тоқтатылуына қатысты мемлекет атынан қызметті жүзеге асыруға құзыреті бар органдар мен жақтардың тәртібін қалыптастыра алады. Халықаралық шарттар мен оларды бекітуші мемлекеттер, сол не өзге мемлекеттің ұлттық құқығына бағынышты бола алмайды.

Қазір еліміз дүние жүзінде дамыған 50 мемлекеттің қатарына өту үрдісінде. Егеменді еліміздің өркендеуіне, алға қойған мақсатына жетіп, әлемдік қауымдастықта беделді орынға иеленуде халықаралық шарттар - маңызды құралдардың бірі. Сондықтан халықаралық шарттарды құқықтың қайнар көзі ретінде зерттеп құқықтың қайнар көзі теориясындағы орнын анықтау және осы халықаралық шарттардың бүгінгі таңдағы еліміздің құқық жүйесінде маңызын арттыру өзекті мәселе болып табылады.

1. Нерсисянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. Для юридических вузов и факультетов. М: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. - Москва, 1999. 187б.
2. Теория государства и права: Учебник. Под ред. В.К.Бабаева. - Москва, Юристъ, 2001. 267б.
3. Табанов С.А. Құқық теориясы мен сот жүйесінің конституциялық негіздері. - Алматы, «Айдана» ЖШС. 2001. 88б.
4. Марченко М.Н. Источники права: Учебное пособие. Москва: ТК Велби, Проспект, 2005. 10б.
5. Табанов С.А. Заңдарды жүйелеудің теориясы, тарихы және тәжірибесі. - Алматы, Жеті Жарғы, 1996. 54-55б.
6. Теория государства и права: Учебник. Под ред. В.К.Бабаева. - Москва: Юристъ, 2001. 268б.
7. Маймаков Ғ. Қазақстан Республикасының саяси – құқықтық тарихы. Оқу құралы. - Алматы, Ғылым, 2000. 59б.
8. Өзбекұлы С. Хан Тауке и правовой памятник. Жеті Жарғы. - Алматы, Өркениет, 1998. 9б.
9. Табанов С.А., Оразова А.Ә. Күрделі заманның өтпелі кезеңдеріндегі қазақ қоғамы Ата заңдарының (Конституцияларының) тарихи-құқықтық сабақтастығы. - Алматы, Жеті Жарғы, 2005. 42б.
10. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. - Москва, 2000. 184-187б.
11. Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясының проблемалары (оқу құралы). - Алматы, 2006. 6-8б.
12. Халықаралық құқық. Дәрістер курсы. Алматы, ҚазГЗУ, 2003. 107-108б.
13. Халықаралық құқық. Дәрістер курсы. Алматы, ҚазГЗУ, 2003. 41-42б.

В данной научной статье рассмотрены понятия источников права, формирования международных договоров в виде источников права, а также их роль в теории источников права.

The notions of right is sources and international treaties formation as right is sources, and also their role in the theory of right is sources considered in this article.

Г.Н. Мусабаева

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРАВА И СВОБОДЫ ДЕПОРТИРОВАННЫХ НАРОДОВ И СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

В современном Казахстане важным направлением государственно-правового развития является создание и функционирование институтов правового государства и гражданского общества [1]. К числу наиболее актуальных на сегодняшний день относится институт политических прав и свобод. В данной статье мы рассмотрим эту проблему на примере депортированных народов и спецпереселенцев через призму прошлого и настоящего времени.